

А. А. Прыгодзіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
Мінск, Рэспубліка Беларусь
e-mail: elpr7@tut.by*

УЛАСНЫЯ НАМІНАЦЫІ З КАМΠΑНАНТАМ *SCHWARZ* / *ЧОРНЫ* Ў БЕЛАРУСКАЙ І НЯМЕЦКАМОЎНАЙ ТАΠΑНІМІЦЫ

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці функцыянавання тапанімічных намінацый з кампанентамі *Schwarz* / *чорны* ў беларускім і нямецкамоўным тапаніміконе, вызначаецца частотнасць выкарыстання тых або іншых словаўтваральных мадэлей, устанаўліваецца семантыка першых і другіх кампанентаў геаграфічных назваў і ў цэлым усяго тапанімічнага ўтварэння.

Ключавыя словы: тапаніміка; структура тапоніма; словаўтваральная мадэль; кампаненты *schwarz* / *чорны*; беларуская мова; нямецкая мова; частотнасць тапанімічных адзінак.

Е. А. Пригодич

*Белорусский государственный университет
Минск, Республика Беларусь
e-mail: elpr7@tut.by*

СОБСТВЕННЫЕ НОМИНАЦИИ С КОМПОНЕНТОМ *SCHWARZ* / *ЧОРНЫ* В БЕЛОРУССКОЙ И НЕМЕЦКОЯЗЫЧНОЙ ТОПОНИМИКЕ

В статье рассматриваются особенности функционирования топонимических номинаций с компонентами *Schwarz* / *чорны* в белорусском и немецкоязычном топонимиконе, определяется частотность использования тех или иных словообразовательных моделей, устанавливается семантика первых и вторых компонентов географических названий и в целом всего топонимического образования.

Ключевые слова: топонимика; структура топонима; словообразовательная модель; компоненты *Schwarz* / *чорны*; белорусский язык; немецкий язык; частотность топонимических единиц.

A. A. Pryhodzich

*Belarusian State University
Minsk, Republic of Belarus
e-mail: elpr7@tut.by*

OWN NOMINATIONS WITH COMPONENT *SCHWARZ* / *BLACK* IN BELARUSIAN AND GERMAN TOPONYMY

The article discusses the features of the functioning of toponymic nominations with schwarz/black components in the Belarusian and German toponymicon, determines the frequency of use of certain word-formation models, establishes the semantics of the first and second components of geographical names and, in general, the entire toponymic formation.

Key words: toponymy; toponym structure; word-formation model; schwarz/black components; Belarusian language; German language; frequency of toponymic units.

Тапанімічныя назвы захоўваюць звесткі пра прыродна-геаграфічныя асаблівасці, склад насельніцтва, старажытныя промыслы жыхароў тых ці іншых тэрыторый, з'яўляюцца своеасаблівай крыніцай інфармацыі пра мінулае. У сістэме такіх назваў адметнае месца займаюць так званыя колеравыя тапонімы, як «выразная і дакладная моўная праекцыя спецыфічнага нацыянальнага светабачання і культурнага вопыту народа» [1, с. 29].

У складзе беларускай і нямецкай тапаніміі фіксуюцца такія колеравыя кампаненты, як *зялёны, сіні, белы, чорны, жоўты, красны, чырвоны*. У еўрапейскай тапаніміі чорны колер праілюстраваны такімі назвамі, як, напрыклад, *Schwarzatal, Schwarzenbach am Wald, Schwarzenbach an der Saale, Schwarzenbek Schwarzenberg / Erzgeb., Schwarzenborn, Schwarzheide* (у Германіі), *Чорны Лес, Чорны Бор, Чорная Лужа, Чернозём, Чорны Брод, Чорная Гара, Чорны луг* і інш. – у Беларусі.

Лексема *чорны* ў славянскіх мовах мае некалькі значэнняў. *Чорный, черный* прым. 1. Чорны; самы цёмны з усіх колераў. 2. Змрочны. 3. Не галоўны, не парадны, які выкарыстоўваецца для штодзённых патрэб. 4. Бедны, прыніжаны [2, с. 5]. З пункту гледжання этымалогіі, «Чёрный. Общеслав. Восходит к *чьрнь*, развіўшамуся з **čьrchnъ*, в котором выделяется суф. *-нь*. Основа **chьrch-* развілася з большага дрэва **kьrs-*, выступаючай в др.-прусс. *kirsnan* – «чёрный», лит. *Kirsna* – «Чёрная» (название реки) и т. д. (индоевр. s после ь на слав. почве изменилось в x) [3, с. 493]. Шматлікія ўстойлівыя выразы падкрэсліваюць этымалогію гэтай лексемы: *на чорную гадзіну, чорныя думкі, чорная зайздрасць, як чорны вол, чорны бусел, трымаць у чорным целе, чорны дзень, чорная доля, чорная ікра, чорны рынак, чорны шар* і інш.

У нямецкай этымалогіі лексема *schwarz* (чорны) таксама абазначае «цёмны, брудны, непраглядны, нелегальны, сумны». Параўн., напрыклад: *das schwarze Brett* «дошка для аб'яў на заводзе», *die schwarze Kunst* «чорная магія», *der schwarze Mann* «камінар», *der schwarze Peter* «дзіцячая картачная гульня», *der schwarze Tod* разм. «чума», *warten, bis dass man schwarz wird warten, bis man schwarz wird* «чакаць не дачакацца», *mir würde es schwarz vor den Augen* «у мяне пацямнела ў вачах», *vor Ärger schwarz werden* «пачарнець ад злосці», *j-n auf die schwarze Liste setzen* «занесці ў чорны спіс», *ein schwarzes Herz* «злое сэрца», *eine schwarze Seele* «чорная

душа', *schwarze Gedanken* 'чорныя думкі', *die Schwarze Woche* 'перадвелікодны тыдзень' і інш.

У тапаніміі нямецкамоўных краін сустракаецца мноства назваў, звязаных з лексмай *schwarz*. Простыя тапонімы складаюць нешматлікую групу. Каля 10 айконімаў і гідронімаў намі зафіксавана ў Германіі, Чэхіі: **Schwarza** (*Thüringer Wald*), *Schwarza* (*Rudolstadt*), *Schwarza* (*Blankenhain*), *Schwarza* (*Hasel*) *Schwarza* (*Ilm*) *Schwarza* (*Saale*) *Schwarza* (*Lüder*) *Schwarza* (*Leitha*) і інш.; гідронім **Schwärze** (*Brandenburg*).

Сустракаюцца такія найменні ў асноўным у форме састаўных, складаных, прыназоўнікава-іменнай канструкцыі. Па сваім паходжанні складаныя тапонімы або кампазіты ўяўляюць спалучэнні, што ўзніклі шляхам марфалага-сінтаксічнага аб'яднання дзвюх асноў і маюць цэласнае афармленне (*Schwarzenbach*, *Schwarzheide*, *Schwarzsee*).

Характэрным для такіх спалучэнняў з'яўляецца тое, што ўнутры гэтых кампазітаў кампаненты "займаюць пэўнае месца і не дапускаецца іх перастаноўка" [4, с. 83]. Вылучаюцца розныя канструкцыі такіх тапонімаў, дзе першым кампанентам з'яўляецца лексема *schwarz*, *schwarza*, *schwarzer*, *schwarzen*, другім – іншыя лексемы. Напрыклад, **Schwarz+bach** (чорны+ручай). На нямецкай моўнай тэрыторыі намі зафіксавана каля 20 такіх найменняў: *Schwarzach* (*Niederbayern*), *Schwarzach* (*Odenwald*), *Schwarzach* (*Langdorf*), *Schwarzach* (*Vorarlberg*), *Schwarzach* (*Stadlern*), *Schwarzach* (*Pyrbaum*), *Schwarzach* (*Rheinmünster*) і інш. **Schwarza+bach**: гідронімы *Schwarzabach* (*Braunaubach*), *Schwarzabach* (*Donnersbach*), *Schwarzabach* (*Mierbach*). Сярод іх сустракаюцца таксама ўтварэнні прыназоўнікава-іменнай структуры: *Schwarzach im Pongau*, *Schwarzach am Main*, *Schwarzach bei Kulmbach*.

Мноства гідронімаў нямецкамоўных краін маюць таксама ў сваёй назве кампанент *schwarz*. Намі зафіксавана каля 70 гідронімаў канструкцыі **Schwarz+bach**: *Schwarzbach* (*Aa*), *Schwarzbach* (*Alsenz*), *Schwarzbach* (*Bieber*), *Schwarzbach* (*Blies*), *Schwarzbach* (*Blinde Rot*), *Schwarzbach* (*Elsenz*), *Schwarzbach* (*Ettenbach*), *Schwarzbach* (*Buchbach*, *Stierhöfstetten*), *Schwarzbach* (*Böhmische Schwarzach*) і г. д.

Канструкцыя **Schwarz+see** прадстаўлена айконімам *Schwarzsee* (*Plaffeien*) і аднайменнымі гідронімамі (каля 20): *Schwarzsee* (*Möln*), *Schwarzsee* (*Eschenlohe*), *Schwarzsee* (*Turracher Höhe*), *Schwarzsee* (*Kitzbühel*) і г. д. Сустракаюцца і тапонімы *Großer Schwarzsee* (*Angermünde*) – *Kleiner Schwarzsee*, у якіх тапанімічную выдзяляльную функцыю выконваюць антанімічныя кампаненты вялікі / малы.

Канструкцыя **Schwarzen+bach** характэрна для больш як 60 айконімаў: *Schwarzenbach* (*Boms*), *Schwarzenbach* (*Forbach*), *Schwarzenbach* (*Meckenbeuren*), *Schwarzenbach* (*Todtmoos*), *Schwarzenbach* (*Antdorf*),

Schwarzenbach (Schönwald im Schwarzwald), Schwarzenbach (Altusried) і г. д. Таксама намі зафіксавана больш за 60 назваў гідронімаў з канструкцыяй **Schwarzen+bach**: *Schwarzenbach (Acher), Schwarzenbach (Ahr), Schwarzenbach (Aisch), Schwarzenbach (Bittebach), Schwarzenbach (BooserAach), Schwarzenbach (Brugga), Schwarzenbach (DeggenhauserAach), Schwarzenbach (Dürrach), Schwarzenbach (Dürrnbach), Schwarzenbach (Elsoff), Schwarzenbach (Etsch), Schwarzenbach (Eyenbach), Schwarzenbach (Prien), Schwarzenbach (Raumünzach), Schwarzenbach (Rabnitz), Schwarzenbach (Obere Argen, Oberstaufer)* і г. д. Канструкцыя **Schwarzen+see** прадстаўлена айканімічнымі назвамі *Schwarzensee (Strasburg), Schwarzensee (Hergatz), Schwarzensee (Gemeinde Weissenbach an der Triesting), Schwarzensee (Gemeinde Sölk), Schwarzensee (Landschaftsschutzgebiet)*. Гідронімаў гэтай групы налічваецца каля дзесяці: *Schwarzensee (Berchtesgadener Land), Schwarzensee (St. Wolfgang), Schwarzer See (Dachstein), Schwarzensee (Zeller Bach), Schwarzensee (Zillertaler Alpen)*.

Нешматлікія дрымонімы і гідронімы ўтвараюць канструкцыю **Schwarzer+Pfuhl** (чорная+вымаіна): *Schwarzer Pfuhl (Forst), Schwarzer Pfuhl, schwarzer Pfuhl (Nister)* і адпаведна – **Schwärzen+bach**: *Schwärzenbach (Gengenbach), Schwärzenbach (GmundamTegernsee), Schwärzenbach (Titisee-Neustadt)*. **Schwarza+tal** *Schwarzatal* (горад у федэральнай зямлі Цюрынгія, названы паводле даліны *Schwarza* (левы прыток ракі Заале), **Schwärzen+bach**: *Schwärzenbach (Deggenhauser Aach), Schwärzenbach (Eisenbach), Schwärzenbach (Kocher), Schwärzenbach (Reichenbach), Schwärzen+bach: *Schwärzenbach (Rott), Schwarzen+bek: *Schwarzenbek, Schwarzen+berg: *Schwarzenberg/Erzgebirge, Schwarzen+born: *Schwarzenborn, Schwarz+heide: *Schwarzheide*. Прадстаўнічую групу складаюць айконімы і гідронімы канструкцыі **Schwarz+ach**: *Schwarzach, Schwarzach (Odenwald), Schwarzach Baden-Württemberg, Schwarzach (Naab Schwarzach (Altmühl), Schwarzach (Dornbirner Ach), Schwarzach (Gerlosbach), Schwarzach (Große Ohe), Schwarzach (Main), Schwarzach (Naab)*. Кельцка-германскі тэрмін ‘ache’ абазначае ‘ручаі і рэкі’. У айконімаў **Unterschwarzach** (*Bad Wurzach*), *Unterschwarzach (Creußen), Unterschwarzach (Schwarzach)* кампанент *Unter* выконвае выдзяляльную тапанімічную функцыю.*****

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што дастаткова актыўна выкарыстоўваюцца таксама шматкампанентныя складаныя тапонімы: **Schwarzen+bach+graben**: *Schwarzenbachgraben, Schwarzenbachgraben (Feilbach), Schwarzenbachgraben (Fölzer Bach), Schwarzenbachgraben (Kleine Veitsch), Schwarzenbachgraben (Schmiedlaine), Schwarzenbachgraben (Schwarzbach)*. Каля 20 назваў утвораны паводле канструкцыі

Schwarzen+bach+tal: Schwarzenbachtal (Landschaftsschutzgebiet), Schwarzenbachtal (Flensburg), Schwarzbachtal (Westpfalz), Schwarzbachtal (Dippoldiswalde), Schwarzbachtal (Vogtland). *Schwarzbachtal (Scherfede); таксама адзінкавыя найменні* **Schwarza+tal+sperre:** Schwarzatalsperre, **Schwarzen+bach+tal+sperre:** Schwarzenbachtalsperre, **Schwarz+wasser:** Schwarzwasser, **Schwarz+wasser+bach:** Schwarzwasserbach (Breitach), Schwarzwasserbach (Ems), Schwarzwasserbach (Lech), **Schwarz+lofer** (рачны жолаб, або насыпны ручай): найменне Schwarzlofer утварае антанімічную пару зайконімам Weißlofer, **Schwarz+lofer+graben:** Schwarzlofergraben, **Schwarz+kopf+kolk** (дзе kolk – ‘невялікае паглыбленне, напоўненае вадой’): Schwarzkopf-kolk, **Schwarza+bach:** Schwarzaubach (Naarn).

Да складаных тапанімічных найменняў аналізуемага тыпу адносяцца і штучныя аб’яднанні слоў: *Schwarzer-Graben-Kanal*.

Састаўныя тапонімы ўяўляюць сабой лексікалізаваныя словазлучэнні, у структуру якіх уваходзяць, як правіла, два кампаненты – суб’ект і атрыбут: *Schwarzer Graben, Schwarzer See, Schwarzer Bach*. У якасці атрыбутыўнага кампанента ў прэпазіцыі ў адносінах да субстантыва выступаюць назоўнікі *Bach, Graben, See, Teich, Aist, Regen, Fluss* і інш. Так, 7 гідронімаў утвораны паводле канструкцыі **Schwarzer+ Bach:** *Schwarzer Bach (Alter Gehlenbach), Schwarzer Bach (Bocholter Aa), Schwarzer Bach (Dill), Schwarzer Bach (Exter)*. Каля 40 гідронімаў нямецкамоўных краін утвораны паводле мадэлі **Schwarzer+Graben:** *Schwarzer Graben (Burggraben), Schwarzer Graben (Cottbus), Schwarzer Graben (Einatbach), Schwarzer Graben (Erlenbach), Schwarzer Graben (Fischbach), Schwarzer Graben (Gießelbach), Schwarzer Graben (Salem), Schwarzer Graben (Grenzgraben), Schwarzer Graben (Holchenbach), Schwarzer Graben (Main)* і г. д. Выкарыстоўваецца каля 50 найменняў **Schwarzer+See:** *Schwarzer See (Murrhardt), Schwarzer See (Buckow), Schwarzer See (Biesenthal), Schwarzer See (Falkenhagen), Schwarzer See (Fürstenberg), Schwarzer See (Rheinsberger Seenplatte), Schwarzer See (Granitz), Schwarzer See (Benitz), Schwarzer See (Blankensee), Schwarzer See (Borkow)* і г. д. Нешматлікія тапонімы ўтвараюць канструкцыі **Schwarzer+Teich:** *Schwarzer Teich (Carlsfeld), Schwarzer Teich im Ortsteil Sonneberg*; **Schwarze+ Kuhle:** *Schwarze Kuhle (Lankau) Schwarze Kuhle (Salem)*; **Schwarzer+Fluss:** *Schwarzer Fluss*; **Schwarzer+Regen:** *Schwarzer Regen (Niederbayern), Schwarzer Regen (Oberpfalz)*, у якасці антоміма выступае гідронім *Weißer Regen*. Фіксуюцца таксама гідронімы *Großer Regen, Kleiner Regen*.

У кваліфікацыйных утварэннях дамінуюць якасныя прыметнікі з азначальнымі антанімічнымі кампанентамі *чорны-белы, вялікі-малы*, якія

выконваюць дыферэнцыйную функцыю і ўтвараюць палярызацыйныя пары.

Такія бінарныя кампаненты ўказваюць на памер аб'екта – *вялікі-малы*, колер – *чорны-белы*. Палярызацыйныя кампаненты *вялікі – малы* часам не заўсёды ўказваюць на памер аб'екта, а толькі на адносны час узнікнення. У выніку пэўных сацыяльна-эканамічных прычын ранейшыя малыя па велічыні паселішчы нярэдка становіліся большымі за былыя асноўныя, што яскрава сведчыць пра завяршэнне тапанімізацыі назвы.

Нешматлікія тапанімічныя найменні зафіксаваны таксама паводле канструкцыі **Schwarze+ Röder** (ручай, парослы чаротам): *Schwarze Röder (Sachsen)*; **Schwarze+Pockau** (im Jahre 1365 als „Packaw“, чэш. Černá, Schwarzwasser): *Schwarze Pockau (прыток Эльбы)*; **Schwarze+ Kuhle** (невялікая яма, прахалода): гідронім *Schwarze Kuhle (Lankau)*, *Schwarze Kuhle (Lankau)*, *Schwarze Kuhle (Salem)*, *Schwarzsee (Mölln)*; **Schwarze+Elster**: *Schwarze Elster* (прыток Эльбы); **Schwarze +Aist** (назва ракі): *Schwarze Aist*, сустракаецца таксама і ўласнае найменне *Weißer Aist*; **Schwarze+ Laber** (шумлівы): гідронім *Schwarze Laber*; **Schwarzer+ Weiher** (*сажалка*): гідронім *Schwarzer Weiher*; **Schwarzenberger+Weiher**: гідронім *Schwarzenberger+ Weiher*.

Спецыфічны пласт онімаў складаюць найменні ў форме прыназоўнікава-іменных канструкцый. Неабходнасць намінацыі і дыферэнцыяцыі населеных пунктаў, гор, рэк, урочышчаў узнікла, як лічаць даследчыкі, на самых ранніх ступенях развіцця культуры, і прасцейшай формай такога тапоніма з'яўляецца прыназоўнікавая канструкцыя [5, с. 134]. Прыназоўнікавыя канструкцыі, або так званыя арыентуючыя назвы (назвы-арыенціры), узніклі на базе лакальных арыенціраў-мікратапонімаў. Намі зафіксавана больш за 20 даследуемых тапонімаў: *Schwarzach im Pongau*, *Schwarzach am Main*, *Schwarzach bei Kulmbach*, *Schwarzenbach an der Saale*, *Schwarzenbach an der Pielach*, *Schwarzenbach am Wald*, *Schwarzenbach an der Gölsen*, *Schwarzenbach an der Gölsen*, *Schwarzbachsystem mit Haberg und Krenkeltal (Naturschutzgebiet)*, *Schönwald im Schwarzwald*, *Schwarzach im Pongau*, *Schwarzbachtal bei Götzenberg*, *Schwarzbachsystem mit Haberg und Krenkeltal*, *Schönwald im Schwarzwald*, *Schwarzes Herz auf Usedom* і інш. Падобныя адзінкі нараджаліся тады, калі ўзнікала неабходнасць дэталёва апісаць месцазнаходжанне дэнатата. Калі ўзрастае значнасць месца абазначэння, то разгорнутыя прыназоўнікава-іменныя канструкцыі могуць перааформіцца ў больш звыклую для тапанімікі, спрошчаную структуру. Такім чынам, даследуемыя тапонімы з'яўляюцца апісальнымі характарыстыкамі геаграфічных аб'ектаў “для ліквідацыі айканімічнай аманіміі, якая ўскладняе адрозненне аб'ектаў” [6, с. 99].

Адзначым таксама, што ў беларускай і нямецкай айканіміі сустракаюцца таксама шматлікія антрапомімы з кампанентам *Schwarz*: *Schwarz-Bart*, *Schwarzenbach*, *Schwartzbach*, *Schwarzbach*, *Чорны*, *Чарнавус*, *Чарнабай*, *Чарнамордаў*, *Чарныш*, *Чарнаброўка*, *Чарняк*, *Чарнавухі*, *Чарнавокі*, *Чарнагаловы* і інш.

Структурна-словаўтваральная характарыстыка даследуемых тапанімічных назваў дала магчымасць устанавіць сярод іх некалькі асноўных тыпаў: простыя, складаныя, састаўныя, прыназоўнікава-іменныя канструкцыі. Колькасна кожны тып прадстаўлены неаднолькава.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Гапоненка, І. Беларуская каляровая тапанімія (на фоне сусветнай) / І. Гапоненка // Роднае слова. – № 5. – 2018. – С. 30–33.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 37: Чорное – ящык. Дадатак. – Мінск: Беларуская навука, 2017. – 414 с.
3. Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителя. Изд. 2-е, испр. и доп. / Под ред. чл.-кор. АН СССР С. Г. Бархударова. – М., «Просвещение», 1971. – 542 с.
4. Янушкевіч, С. А. Уласныя назвы населеных пунктаў Заходняй Гродзеншчыны: дыс. ...канд. філал. навук: 10. 02. 01/ С. А Янушкевіч. – Гродна, 1998. – 195 с.
5. Карсакова, М. М. Прыназоўнікава-іменныя канструкцыі і адносныя з імі прэфіксальныя ўтварэнні ў мікратапаніміі Гомельнчыны / М. М. Карсакова// Пытанні беларускай тапанімікі: Матэрыялы Першай бел. тапанім. канф., 1 – 3 снеж. 1967 г. / Пад рэд. М. В. Бірылы і інш. – Мінск: Выш. школа, 1970. – С. 134–142.
6. Бабушкіна, Н. І. Састаўныя айконімы Брэстчыны і іх структурныя тыпы / Н. І. Бабушкіна // Беларуская амастыка: 36. арт. / Рэд. В. П. Лемцюгова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – С. 88–100.